

УДК 347(477)«08/19»(075)

Олександр Нелін,

доктор юридичних наук,

професор Київського університету туризму, економіки і права

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЗОБОВ'ЯЗАЛЬНИХ ВІДНОСИН НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ (ІХ—ХІХ ст.)*

Стаття присвячена правому регулюванню зобов'язальних відносин на українських землях (ІХ—ХІХ ст.). Проаналізовано проблеми, що виникали при реалізації зобов'язально-договірних відносин в Україні, та обґрунтовано доцільність запозичення норм, інститутів, конструкцій та принципів, що притаманні природному праву, в основі якого лежить звичаєве право.

Ключові слова: зобов'язальне право, договір, шкода (делікт, правопорушення), правовий звичай, відповідальність за цивільні делікти, сімейні угоди за українським звичаєвим правом.

Перехід України до ринкової економіки спричинив значні зміни як у суспільних відносинах, так і в її правовій системі. Такі процеси мають супроводжуватись запозиченням норм, інститутів, конструкцій та принципів, що притаманні природному праву, в основі якого лежить звичаєве право.

Одним із наслідків змін правової системи України є те, що українське законодавство великою мірою змінюється лише механічно, а тому не має того соціального ефекту, на яке воно розраховане. У цьому контексті вивчення історії звичаєвого права може сприяти вдосконаленню і розвитку української правової системи, її адаптації до європейського та міжнародного права.

Тема даної статті актуалізується і тим, що в українській історично-правовій літературі не існує жодної спеціалізованої публікації з цього питання, хоча побіжно його торкалися у своїх наукових працях як представники звичаєво-правової наукової традиції ХІХ ст. (П. П. Чубинський, О. Я. Єфименко, С. В. Пахман), так і члени «Комісії по вивченню звичаєвого права», зокрема О. С. Добров, А. Е. Кристер, О. О. Малиновський, М. М. Товстоліс, І. Ю. Черкаський, Б. О. Язловський.

Мета цієї статті полягає в переосмисленні теоретичних і методологічних засад процесу правового регулювання зобов'язальних відносин на українських землях (ІХ—ХІХ ст.). Зазначається, що звичаєве

право може дати матеріал для удосконалення чинних законів.

Відомі дослідники історії права М. Ф. Владимирський-Буданов [1], К. А. Неволін [2], П. П. Цитович [3], С. В. Юшков [4] з'ясували, що існування в Руській державі (поширена назва — Київська Русь) приватної власності на рухомі й нерухомі речі, розвиток сільського господарства, ремісничого виробництва, торгівлі сприяло розвитку зобов'язального права. За українським звичаєвим правом зобов'язання виникали *внаслідок правопорушення*, пов'язаного із заподіянням матеріальної шкоди (делікт, правопорушення), та у результаті укладення *договорів* (угод).

Як зазначається у ст. 18 Короткої редакції Руської Правди, особа, яка зламала чужий спис або щит, зіпсувала одяг, зобов'язана була відшкодувати вартість речі [5].

Цивільні зобов'язання впливали також із договорів. Зобов'язальні відносини виникали лише між людьми, не обмеженими у право- і дієздатності. Характерно, що невиконання стороною зобов'язань могло не тільки призводити до майнових стягнень, а й надавати потерпілій стороні право на особу, яка не виконала своїх зобов'язань.

Як відомо, договір — це домовленість (письмова або усна) між двома чи кількома особами, або між особою та представником державної влади.

* Рекомендовано до друку кафедрою загальноюридичних дисциплін Київського університету туризму, економіки і права.

Як свідчать історичні матеріали, при вчиненні договорів купівлі-продажу (об'єкт угоди — рухоме й нерухоме майно) часто використовувалися символічні дії — могорич, зв'язування рук, рукобиття. Однак Просторова редакція Руської Правди, при вчиненні окремих договорів уже вимагала присутності двох свідків чи одного митника, які в разі заявлення претензій давали свідчення, чим підтверджували факт купівлі речей [6].

Цілком закономірно, що в умовах тогочасного правового порядку, коли власність вважалася скоріше фактом, аніж правом, коли будь-яке заволодіння захищалося не нотаріальним актом, а силою, на Русі не було потреби в органі публічної діяльності — інституті нотаріату. Відповідно до ст. 47 Правди Ярослава (30—40-ві роки XI ст.) встановлювалося, що суперечки із договорів вирішував суд у складі 12 осіб. Суд допитував свідків укладеної угоди, які підтверджували факт їхнього вчинення [7].

Найчастіше на Русі згадувався договір купівлі-продажу холопа, який вчинявся у присутності свідків чи митника (чиновника). Особливі умови стосувалися купівлі-продажу коня. Ця угода повинна була проводитись у присутності свідків і митника одночасно. Про перебування землі в обороті свідчать письмові документи, в яких вказувалися покупець і продавець, ціна, а також описувалися межі земельної ділянки.

Договір позики — кредитні операції з грошми, продуктами, речами — укладався в присутності свідків. Виняток становила позика на суму до трьох гривень, коли достатньою підставою для стягнення боргу з особи, яка його не повернула, була присяга кредитора.

Договір особистого найму укладався у присутності свідків, тому що міг призвести до холопства, якщо наймит утік від свого господаря.

Після розпаду Руської держави й занепаду Галицько-Волинського князівства, на початку XV ст. утворилася держава — Велике князівство Литовське, Руське та Жемайтійське. Правове регулювання зобов'язально-договірних відносин на українських землях здійснювалося спочатку на основі звичаєвого права, Руської Правди та статутів Великого князівства Литовського 1529, 1566, 1588 рр. З усіх трьох статутів Великого князівства Литовського саме Статут 1588 р. був найдосконалішим і

мав найдовший вік практичного застосування.

Найпоширенішими на українських землях у XV—XVI ст. були договори купівлі-продажу, міни, позики, дарування. Необхідно відзначити, що на українських землях у складі Великого князівства Литовського договір купівлі-продажу регулювався, передусім, українським звичаєвим правом. Згодом деякі умови його дійсності визначали окремі статті Литовських статутів.

На українських землях у XVI—XVII ст. договори укладалися в усній формі. Проте статuti Великого князівства Литовського передбачали низку випадків, коли під час укладання договору була обов'язкова письмова форма, наприклад, для договору позики на суму понад десять кіп грошей. Закон установлював порядок відчуження землі. У випадку коли власник передавав або дарував батьківські, материнські, вислужені, куплені чи іншим способом набуті маєтки, він повинен був скласти запис про цей договір, скріпивши його своєю печаткою та ще печатками трьох або чотирьох свідків шляхетського походження. Цей запис заносили до книг гродського суду. Під час сесії земського суду відповідний запис переносили з книг гродських до книг земських. Ця юридична процедура була обов'язковою також для договору позики та застави [9].

Зазначимо, що норми українського зобов'язального права, що ґрунтувалися на нормах звичаєвого права, дозволяли укладати договори, які породжували зобов'язання сторін, лише дієздатним особам. Головною умовою дієздатності, згідно з нормами українського звичаєвого права, було усвідомлення особою свого волевиявлення. Якщо для хлопців умовою дієздатності було настання вікової зрілості, тобто, коли його приймали до парубоцької громади, то для дівчат — вступ до дівочої громади, а якщо дівчина одружиться раніше, ніж стане членом дівочої громади, момент одруження.

Норми українського звичаєвого права не обмежували укладення зобов'язальних договорів дієздатними особами за статевою або якоюсь іншою ознакою. Предметом різних договорів були як рухомі, так і нерухомі речі. Гарантією виконання зобов'язань, що впливали з договорів, була присяга, застава та запорука. Але, наприклад, коли укладався договір оренди землі, то його виконання контролювала громада. Вона сте-

жила за вчасною сплатою за оренду землі, за тим, щоб земля не заростала бур'янами, які в подальшому буде важко знищити, щоб орендар дотримувався трипільної або п'ятипільної системи вирощування сільськогосподарських культур, щоб землю не знищувала вітрова та водна ерозія тощо. Якщо орендар не дотримувався зазначених умов оренди, то громада могла достроково розірвати договір оренди землі.

Певний інтерес викликає аналіз особливостей формування зобов'язального права на українських землях у складі Речі Посполитої. Польське законодавство передбачало неоднакову правоздатність суб'єктів у зобов'язаннях. Правоздатність окремих осіб залежала від віку, статі, станової належності. Панівний шляхетський стан користувався повною правоздатністю, тоді як залежне населення перебувало на безправному становищі.

Зобов'язання виникали за двома підставами: внаслідок укладення договору та із заподіяння шкоди. Найпоширенішими були такі договори: купівля-продаж, позика, міна, поклажа, особисте наймання й інші.

Розглядаючи зобов'язання, що впливають із правопорушень, зауважимо: польське право не містило загальних положень про цей вид зобов'язань. Однак їх існування доводилося наявністю конкретних прикладів, наведених у Литовських статутах, привілеях польських королів того часу, а також у польському звичаєвому праві. Ці зобов'язання виникали внаслідок завдання шкоди особою, яка вчинила незаконне діяння і зобов'язана була відшкодувати потерпілому заподіяні збитки [10].

Необхідно зазначити, що польське право ґрунтувалось на тих самих принципах, що й в інших країнах Європи, які обумовлювались впливом римського права. Актовою мовою в Польщі визнавалась латина і лише в XVII ст. поряд із нею допускалась польська мова. Подібно до інших країн тогочасної Європи, нотаріальні функції на західноукраїнських землях у складі Польщі виконували канцелярії судів. Факт укладення договору фіксувався у спеціальних судових (актових) книгах.

Особливого значення норми українського звичаєвого права набули у Запорозькій Січі, яка була центром формування значної кількості звичаїв, що перетворилися згодом на правові норми. Сукупність козацьких правових звичаїв сформувала козацьке право. На думку

Ю. С. Шемшученка, звичаєве право запорозьких козаків можна вважати сукупністю правових звичаїв, які діяли на території Запорозьких Вольностей у XVI—XVIII ст., мали нормативний характер, обумовлювалися конкретно-історичними умовами існування козацького суспільства, допускалися або санкціонувалися верховною владою, а в окремих випадках навіть суперечили чинному законодавству [11].

Українське звичаєве право було одним із джерел кодифікації права Української гетьманської держави (Військо Запорозьке). Його також застосовували для регулювання цивільних правовідносин у галузі шлюбно-сімейного, спадкового і зобов'язального права.

Свого апогею українська козацька державність досягла в середині XVII ст., коли центр політичного життя перемістився на Лівобережну Україну, де внаслідок національно-визвольної війни українського народу постала Українська гетьманська держава (Військо Запорозьке). Створення Української гетьманської держави відбувалося на ґрунті засад, що пройшли апробацію впродовж попередніх десятиліть на Запорозькій Січі та всередині реєстрового козацтва.

На думку І. Й. Войка, яку ми поділяємо, розвиток торгово-грошових відносин, зростання продуктивних сил і торгівлі в Українській гетьманській державі зумовили високий рівень розвитку зобов'язального права, яке було основним правовим інститутом цивільного права Гетьманщини. Зобов'язальне право регулювало майнові відносини феодального суспільства у сфері виробництва і цивільного обігу, визначало поведінку зацікавлених осіб, їх правові дії або утримання від них. У житті феодального суспільства зобов'язання мали важливе значення:

— по-перше, це були специфічні юридичні форми майнових відносин;

— по-друге, з їх допомогою забезпечувалося здійснення особистих і майнових стосунків. Розвиток економіки, товарно-грошових відносин сприяв зростанню ролі і значення зобов'язань [12].

Особливо це спостерігалось в першій половині XVIII ст. Розвинена приватна власність, різноманітні майнові відносини зумовлювали дуже багату юридичну практику, яка потребувала врегулювання в нормативному порядку. На підставі багатьох джерел права, які діяли в Українській гетьманській державі, укладачі

«Прав, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р. виробили високо розвинуте для свого часу зобов'язальне право, яке широко застосовувалося в Гетьманщині, а окремі його елементи застосовуються і в наш час [13].

В Українській гетьманській державі зобов'язання випливали з договорів (купівлі-продажу, обміну, позики, оренди майна, особистого найму) чи заповідання шкоди. У якості правових гарантій виконання договірних зобов'язань використовувались: укладання договорів при свідках, письмова форма договору, письмові посвідчення укладання договорів, записи в актових книгах тощо. Невиконання договорів, як і зобов'язання із заповідання шкоди, передбачали відшкодування збитків майном або відробітком.

Від часу входження українських земель до Російської імперії і до 40-х років XIX ст. в Україні зберегло свою чинність українське звичаєве право. У Полтавській, Чернігівській, Київській, Волинській, Подільській губерніях діяли такі самі нормативні акти, що й у XVIII ст., а саме: Литовський статут 1588 р. і збірники магдебурзького права. Проте згодом російський уряд пішов шляхом централізації влади та уніфікації права, відміни системи права, що діяла в Україні, поширення на цій території російського законодавства при збереженні окремих особливостей, що склалися історично. Насамперед особливості виявили себе у сфері правового регулювання цивільних відносин у Лівобережній Україні.

Сучасний дослідник цивільних відносин у Полтавській і Чернігівській губерніях у XIX ст. О. М. Коросташов обґрунтував застосування 58 із 3979 статей, які містили норми українського звичаєвого права і були чинними в українських губерніях Російської імперії [14].

За Зводом законів Російської імперії розрізнялися зобов'язання, які виникали з договорів та у зв'язку з заповіданням шкоди. У Зводі законів був виділений спеціальний розділ про укладення, здійснення, виконання і припинення договорів. Договори уклалися за взаємною згодою сторін як письмово, так і усно. Проте такі договори, як позика, дарування, поклада, застава нерухомого майна уклалися лише у письмовій формі.

Цивільне законодавство передбачало такі договори: міни, купівлі-продажу, за-

продажу, найму майна, підяду і поставання, позики грошей і майна, товариства, страхування, особистого найму, довіреність.

Зазначимо, що відмінність між законом і звичаєм полягала в тому, що за законом, який діяв у XIX ст., «всякий договір и всякое обязательство, правильно составленные, налагают на договаривающихся обязанность их исполнять» (т. X, ч. 1, ст. 569), тобто скривджена сторона могла вимагати обов'язкового виконання договору. Що стосується звичаю, то тут, на нашу думку, відповідальність за порушення договору обмежувалася лише відшкодуванням завданих збитків. Як зазначав з цього приводу С. В. Пахман, у сільському середовищі було багато випадків невиконання договору, однак цей факт не можна плутати з правом: в принципі у звичаї також всі угоди повинні бути виконані [15].

На підставі викладеного можна дійти таких висновків.

По-перше, для зобов'язальних відносин на українських землях за українським звичаєвим правом характерні такі риси:

— угода укладалася переважно усно; збільшення у другій половині XIX ст. числа письмових угод не применило значення усної;

— угода складалася в присутності свідків, причому в деяких місцевостях за свідків були не лише приватні особи, а й офіційні (з громадського уряду, волосного правління);

— обов'язковим для більшості угод було її закріплення через могорич;

— при розірванні угоди існували санкції проти винної особи.

По-друге, сімейні угоди становили важливу галузь зобов'язального права на українських землях за українським звичаєвим правом, яке, в свою чергу, регулювало переважно майнові відносини в селянській родині. Чільне місце серед них посідали шлюбна угода, інститут приймацтва, інститут спадщини тощо.

По-третє, у зобов'язально-договірних відносинах XIX ст. переважала усна угода. Письмова форма здебільшого вимагалася тоді, коли йшлося про купівлю-продаж, обмін, заповіти щодо землі й нерухомості, хоча для другої половини цього століття характерна тенденція до збільшення кількості письмових угод і в інших галузях.

ПРИМІТКИ

1. Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права / М. Ф. Владимирский-Буданов. — Ростов н/Д. : Феникс, 1995. — 640 с.
2. Неволин К. А. История российских гражданских законов : в 3 т. / К. А. Неволин. — СПб. : Тип. имп. акад. наук, 1851. — Т. 3 : Об имуществах. — 456 с.
3. Цитович П. П. Исходные моменты в истории русского права наследования / П. П. Цитович. — Х. : Университет. типограф., 1870. — 169 с.
4. Юшков С. В. Общественно-политический строй и право Киевского государства / С. В. Юшков. — М. : Госюриздат, 1949. — 544 с.
5. Хрестоматія з історії держави і права України : навч. посіб. : у 2 т. / за ред. В. Д. Гончаренка ; уклад. В. Д. Гончаренко, А. Й. Рогожин, О. Д. Святоцький. — К. : Ін Юре, 2000. — Т. 1 : 3 найдавніших часів до початку XX ст. — С. 28.
6. Нелін О. І. Інститут нотаріату в Україні: від минувшини до сьогодення : монографія / О. І. Нелін. — К. : Вид.-поліграф. центр «Київський університет», 2013. — С. 35.
7. Хрестоматія по історії держави і права СРСР. Дооктябрьський період / под ред. Ю. П. Титова, О. И. Чистякова. — М., 1990. — С. 56.
8. Данилович И. Н. Взгляд на Литовское законодательство и Литовские статуты / И. Н. Данилович // Юридические записки, издаваемые Петром Редькиным. — М., 1841. — Т. 1. — С. 1—48.
9. Нелін О. І. Зазнач. праця. — С. 43—44.
10. Бойко І. Й. Правове регулювання цивільних відносин в Україні (IX—XX ст.) : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закладів / І. Й. Бойко. — К. : Атіка, 2013. — С. 70—71.
11. Шемшученко Ю. С. Козацьке звичаєве право / Ю. С. Шемшученко // Юридична енциклопедія : у 6 т. / редкол. : Ю. С. Шемшученко (гол. редкол.) [та ін.]. — К. : Укр. енцикл., 2001. — Т. 3. : К—М. — С. 142—143.
12. Бойко І. Й. Зазнач. праця. — С. 205.
13. Бойко І. Й. Зобов'язальне право Гетьманщини за «Правами, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р. / І. Й. Бойко. — Л. : Світ, 1998. — С. 21.
14. Коросташов О. Особливості правового регулювання деяких суспільних відносин у Полтавській і Чернігівській губерніях у XIX столітті / О. Коросташов // Право України. — 2000. — № 1. — С. 129—132.
15. Пахман С. В. Обычное гражданское право в России: Юридические очерки : в 2 т. / С. В. Пахман. — СПб. : Тип. второго отд. собств. Е. И. В. канцелярии, 1879. — Т. 2. — С. 69.

Нелін Александр. Правовое регулирование обязательственных отношений в украинских землях (IX—XIX в.).

Статья посвящена правовому регулированию обязательственных отношений в украинских землях (IX—XIX в.). Автор анализирует проблемы, которые возникли в ходе реализации обязательственно-договорных отношений в Украине, и обосновывает целесообразность заимствования норм, институтов, конструкций и принципов, свойственных природному праву, основанному на нормах обычного права.

Ключевые слова: обязательственное право, договор, ущерб (деликт, правонарушения), правовой обычай, ответственность за гражданские деликты, семейные договоры в украинском обычном праве.

Nelin Olexander. Regulation of obligations in Ukrainian lands (XIX—XIX centuries).

The article is dedicated to legal regulation of obligations in Ukrainian lands (XIX—XIX centuries). The author analyses the issues that arose during realization of obligation and contractual relationships in Ukraine and substantiates the expediency of adopting rules, institutions, structures and principles inherent to the natural law that is based upon the customary one.

Key words: law of obligation, contract, loss (delict, infractions), legal custom, liability for civil delicts, family settlements in Ukrainian customary law.